

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

TÜRK KÜLTÜRÜ

AYLIK DERGİSİ

302

SAYI 302

YIL XXVI

HAZİRAN 1988

TÜRK KÜLTÜRÜ

SAYI 302

YIL XXVI

HAZİRAN 1988

OSMANLI DÖNEMİNDE TÜRK TOPLUMUNUN GAYR-I
MÜSLİM REÂYÂ'YA SUNDUĞU HİZMETLER(*)

Doç. Dr. Bahaeddin YEDİVİLDİZ

Takvimler XIV. asrın seksenli yıllarını gösteriyor. Oğuz boylarından bazıları, Tokat'ı Karadeniz'den ayıran Canik dağlarını aşarak, bugünkü Ordu yöresini Türk iskânına açıyorlar. Oymak oymak, bölük bölük veya daha küçük gruplar hâlinde köyler, obalar ve kasabalar kurarak bölgenin her kesimine yerleşiyorlar.

Bölge, 1427'lerde Osmanlı Devleti'ye bütünleşiyor. Bölgeye âit nüfus sayımlarıyla ilgili 1455 tarihli, yâni Fâtih Mehmed'in ilk saltanat yıllarında gerçekleştirilen *Tahrir Defteri* günümüze kadar ulaşmış bulunuyor. Bu deftere göre, yâni Türk fethinden 75 yıl sonra, bölgenin demografik yapısı şöyle bir manzara arz ediyordu: 6651 müslüman Türk âilesine karşılık 526 gayr-ı müslim âile. Yâni gayr-ı müslimler bölge nüfusunun ancak %7'sini teşkil ediyorlardı. 1613 yılında ise, Türk âilelerin sayısının 23.086'ya, gayr-i müslimlerinkinin ise 787'ye ulaştığını görüyoruz. Bu dönemde, gayr-ı müslimlerin müslüman Türklere nazaran oranı ancak %3 civarındadır. Üstelik bunlar bir arada değil bölgenin birkaç muntakasında dağınık bir durumda bulunmaktaydılar. Söz konusu gayr-ı müslimlerin Lozan andlaşmasının mübâdele hükümleri uygulanıncaya kadar, oldukları yerde yaşamaya devam ettiklerini de biliyoruz.

Anadolu'nun bir yöresini yansıtan bu manzaranın, bölgeden bölgeye bir takım farklılıklar arz etse de, 1071'den XVI. asır sonlarına kadar, Anadolu ve Rumeli'nin her yerinde, genelde, aşağı yukarı aynı olduğu söylenebilir.

Bu durumda, insanın aklına çok önemli bir soru gelmektedir. O da şudur: Fetih sıralarında, Türklere karşı nisbetleri %7'yi aşmayan bu

(*) Bu yazı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü tarafından 2-4 Nisan 1985 tarihleri arasında Van-Bitlis-Muş'ta düzenlenen Ermeni Olayları Sempozyumu'na sunulan tebliğ metnidir.

gayr-ı müslimler tamamen yok edilemez miydi? Veya, XV. ve XVI. asırlarda, Türkiye'de Türk toplumunun sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan devrini yaşadığı zamanlarda, statikleşmiş ve nisbetleri giderek %3'e kadar düşmüş olan bu gayr-ı müslim cemaatlar Türk kültür ve toplum dinamizmi içinde eritilemez miydi? Her iki ihtimâlin de mümkün olduğu söylenebilir. Çünkü o zamanlarda bu gibi faaliyetleri engelleyecek başka bir dış güç yoktu.

Fakat Türkler buna tevessül etmemiş, fethettikleri ülkelerdeki gayr-ı müslim cemaatlara hayat hakkı tanımışlardır. Bu hümanist davranışın temelinde yatan faktörün, şüphesiz Türk-İslâm hukuk sistemi olduğunu söylemeye gerek yoktur. O hâlde, Türklerin gayr-ı müslimlere sunduğu hizmetleri belirlemek için, söz konusu hukuk sistemine göre, "gayr-ı müslim" ve onunla yakından alâkalı olan "zimmî" kavramlarını açıklamak gerekir.

Bilindiği gibi, "gayr-ı müslim" müslüman olmayanlar mânâsına gelip, hristiyan, yahudî veya diğer dinlere mensup olanları ifâde etmektedir. Hristiyan ve Yahudiler, Kur'ân'da umûmiyetle "ehl-i kitab" yâni kitab sâhibi olarak tanıtılmaktadır. İslâm Hukuku'na göre, ehl-i kitab'dan İslâm Devleti hâkimiyetinde yaşamayı kabul edenlere, Allah ve Resûlü'nün zimme'si verilmekte, ve bunlar ehl-i zimmet veya zimmî adını almaktadırlar.

Arapça bir kelime olan **zimme**, himâye, sâhip çıkma, koruma mecburiyeti, birinin emniyetini taahhüd etme mânâlarına geliyor. İslâm Devleti, hâkimiyeti altında yaşamayı kabul ederek, zimme hakkını elde eden kimseleri, dahilî ve haricî her türlü tehlikeye karşı korumayı; onların can, mal, ırz ve namusu ile dinî hayatlarını ve mâbetlerini emniyet altına almayı; kısacası kendi kültür bütünlükleri içinde serbestçe yaşamaya devam etmelerini sağlamayı Allah ve Resûlü adına yüklenmektedir. Bu hakkı elde eden zimmîler, hür insanlar olarak telâkkî edilmekte, harb esiri ve köle muâmelesine tabi tutulmamaktadır.

Zimmîlerin hak ve hukuklarının korunması hakkında sayısız âyet, hadis ve ictehadlar vardır. Bunların tahliline girecek değilim. Ancak, tarihî bir olayı ve bu olay karşısında Hz. Ömer'in tavrını belirtmeden geçemeyeceğim.

Irak ve Suriye'nin fethinden onra, yöre topraklarının, ganimet hukukuna göre, gazilere dağıtılmasını isteyenlere Hz. Ömer şöyle cevap veriyor :

"Allah'a yemin ederim ki, eğer bu araziler, sahipleriyle birlikte müslümanlara taksim edilirse, geriden gelecek müslümanlar ve zimmîler,

konuşacak bir insan dahî bulamadıkları gibi, kendilerinin emeği olan iş ve kazançlardan da faydalanamazlar. Arazileriyle birlikte taksim edilen bu insanlara gelince... Müslümanlar sağ oldukları müddetçe onları sömürmekte devam ederler. Netice itibariyle, bizler hayattan çekilince, bizden sonra gelecek olan çocuklarımız, onların çocuklarını sömürmekte ve onları köle olarak kullanmakta devam ederler. Artık onlar, İslâm dini hâkim olduğu müddetçe müslümanların kölesi olurlar. Ben buna aslâ râzı değilim".

Türk kültüründe de yerini bulan bu insan haklarına saygı ve hümanizma anlayışı sayesinde ki, Türklerin fethettikleri bölgelerde kalan gayr-i müslimler, canlarını kurtarmaları bir yana, kendi kültür bütünlükleri içinde serbestçe ve adâlet içinde yaşama garantisine de kavuşmuşlardır.

Diğer zamanlarda olduğu gibi, Osmanlı döneminde de Türklerin gayr-i müslimlere sundukları en büyük hizmet kanaatime göre budur: Kendilerine kültürel kimlikleri içinde serbestçe yaşama hakkı tanınması ve bu hakkın devlet tarafından garanti altına alınması. İşte bu sebeplerdir ki, gayr-i müslimlerden çoğu Türk hâkimiyetini kendileri tercih etmişlerdir. XV. asırda, Dukas'ın Loukas Notaras'a atfettiği meşhur cümleyi bilmeyen yoktur. Buna göre, İstanbul'da "Latin külâhı yerine Türk sarığının hüküm sürdüğünü görmek daha iyidir."

Bu fikir yeni değildi. Haçlılar tarafından İstanbul'un alınışından önce, daha XII. asrın ikinci yarısında, Miçel d'Anchialos, müslüman hâkimiyetini katoliklerinkine tercih ettiğini; katolik hâkimiyetinin ona göre Ortodoksluk için çok daha büyük bir tehlike teşkil ettiğini yazıyordu.

XIII. asırda, Latinler tarafından İstanbul'un korkunç bir şekilde yağmalanması neticesinde dehşete düşen Bizanslılar Salahaddin tarafından Kudüs'ün alınışını hatırlıyor ve şöyle diyorlardı: "Kudüs'ün fethi böyle olmamıştı. Müslümanlar Sion'u fethettikleri zaman Latin ırkına mensup kişilere karşı büyük insanlık ve büyük bir yumuşaklıkla davrandılar".

XIV. asırda, Sabbas de Vatopédi, müslüman hâkimiyetindeki Rumların içinde bulunduğu şartların, Girit ve Kıbrıs'ta Latin hâkimiyetinde bulunanlarınkinden çok daha iyi olduğunu müşâhede ediyordu.

XV. asır başında, uzun zaman Girit'de Latinlerle birlikte yaşayan Joseph Bryennos ise "Batılı halkların er veya geç bize yardım edeceklerine inanmayınız. Eğer bir gün onlar kalkıp, bizim yardımımıza gele-

ceklerini söylerse, bizim ırkımızı, şehrimizi ve adımızı yok etmek için silahlanacaklardır" diyordu. Jean Eugénikos daha ileri giderek Latin hâkimiyetinin "Türklerin her türlü fethinden ve her türlü esaretinden daha acı olduğunu" vurguluyordu.

Türklerin bizzat hristiyanlığı kurtardığı fikrini savunan düşünürler de vardı. Trabzonlu Georges bunlardan biriydi. Kendisi meşhur bir profesör, filozof, dilci ve mütercimdi. Papa IV. Eugène ve IV. Nicolas zamanında Roma'da çok takdir edilen biriydi. İstanbul'un fethi haberi onu derinden etkilemiş ve 1453'ten itibaren **Hristiyanların iman hakikati üzerine** adlı bir eser yazmıştı. Ve bu andan itibaren Latin taraftarlığından vazgeçerek Türklerle dostluk arayışı içine girmişti. Bu dostluğu gerçekleştirmek için 1464'te İstanbul'a seyahat yapan, fakat bu teşebbüsünden dolayı Roma'ya dönüşünde tutuklanan bu düşünüre göre, "Tanrı hristiyanlığı ezmek ve yoketmek için değil, fakat bizzat hristiyanların aşırılıklarına karşı onu korumak, onu saflaştırmak ve hristiyanlara hatalarını anlatmak için İslâm'ı ortaya çıkarmıştı."

Gerçekten Türkler, hristiyanlığın ve onu yaşayan muhtelif halkların asırlar boyunca İslâm'daki zimme anlayışına uygun olarak, ortak hüviyetleri ve kültürel bütünlükleri içinde koruyuculuğunu yapmışlardır. 1867 yılında, Ermeni yazar Prens M.B. Dadian'ın **Revue des Deux Mondes**'daki şu cümleleri son derece dikkat çekicidir :

"...Ermeniler... Hristiyan akideleri ile birlikte, dillerini, âdetlerini, an'anelerini muhafaza etmiştir ve diğer pek çok toplulukta görüldüğü şekilde, yaşadıkları toplumun içinde erimemişlerdir... Batı Asya'nın ticâreti ellerindedir, durmadan seyahat ederler ve ilişkileri çok geniştir."

Bu satırların bulunduğu makaleyi tahlil eden K. Gürün şu neticeye varmaktadır: "Makalenin yazıldığı 1867'den bugüne 100 seneden fazla zaman geçmiştir. Bugün dünyanın çeşitli ülkelerinde çeşitli büyüklükte Ermeni azınlıkları yaşamaktadır. Bunların herhangi birisinin bu derece serbestisi mevcut değildir. Osmanlı İmparatorluğundaki imtiyazların arazisiz bir muhtariyetten farksız olduğu aşikârdır ki, arazisi olmayan bir milletin muhtariyeti Devletler hukukunda görülmüş bir tatbikat değildir ve bu imkânlar Ermeni toplumuna, henüz onlarla hiçbir devlet ilgilenmezken, ortada Ermeni sorunu diye bir konu yokken Babîâli tarafından re'sen verilmiştir..."

Türk-İslâm Hukuk sisteminin zimmlere vermiş olduğu hakların, hak sâhiplerine ulaştırılması; bu teorik hakların uygulama alanına konulması da yine Türk adâlet sistemi sâyesinde gerçekleştiriliyordu. Öyle

ki, din ve âile hukuku sahasında, zimmîlerin cemaat mahkemeleri yetkili kılınmış olduğu hâlde, bu sahalarda da Türk mahkemelerine başvuran gayr-ı müslimlerin sayısı az değildi. Meselâ, 1850 yılında, Şam-dancioğlu Govadis adındaki bir gayr-ı müslim, 2000 kuruşunu bir müslüman kadı önünde, hem de fıkıh hükümlerine göre, bir kilisenin fakirleri yararına vakfetmişti.

Vakıf arşivlerinde bu tür örnekler sık sık rastlanmaktadır ki, bu durum, Türk adâletinin sağlamlığını, gayr-ı müslimlerin kendi mahkemelerinden daha çok Türk mahkemelerine güvindiklerini açıkça göstermektedir.

Osmanlı devrinde, Türk toplumunun gayr-ı müslimlere sunduğu hizmetler açısından, vakıflarla ilgili arşivlerde rastladığımız ikinci ve çok önemli bir husus da şudur :

Gayr-ı müslimler, kendi lehlerine kurdukları cemaat vakıflarından başka, Türk vakıflarından da en geniş mânâda yararlanıyorlardı. Bu yararlanma iki şekilde oluyordu: Bir taraftan, birçok Türk vakıf kurucusu, vakfiyelerine koydukları hükümlerle, kurdukları vakıf teşkilâtında gayr-ı müslimlere maaş karşılığı görev vermişlerdi. Bir örnek vermek gerekirse, XVIII. asır sadrazamlarından Halil Hamid Paşa'nın vakfı zikredilebilir. Halil Hamid Paşa, vakfına âit nakit paranın işletilmesi görevini yahudi sarraf Evan oğlu Abraham'a vermişti ki, o, hizmeti karşılığında günde on akçe alıyordu. Ölümünden sonra yerine oğlunun geçmesi de hükme bağlanmıştı.

Diğer taraftan, gayr-ı müslimler, Türk vakıflarından, kendilerinden hiçbir hizmet talep edilmeksizin doğrudan doğruya da yararlanabiliyorlardı. Bilindiği gibi, vakıflar, topluma karşılıksız hizmet sunmak üzere kurulmuş müesseselerdi. Ve yine bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, bugünkü modern devlet anlayışına göre, devletin topluma götürmek mecburiyetinde olduğu hizmetlerin hemen hemen hepsi vakıflar tarafından gerçekleştiriliyordu. İşte, devlet bütçesinin yarısına eşit bütçesiyle Türk vakıflarının sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda topluma sunduğu bütün hizmetlerden gayr-ı müslimler de hiçbir ayrıcalığa tâbi tutulmaksızın istifade ediyorlardı. Türk-İslâm hukukunda, teorik olarak mevcut olan bu anlayış, uygulama açısından da sayısız Türk vakfiyesinde ifâdesini bulmuştu. Meselâ, 1762'de kurulan bir sağlık ocağına âit vakfiyede, "ricâl ve nisâdan gerek müslim ve gerek ehl-i zimmet, hülâsa-i kelâm her kim olur ise olsun tedâvî edile" deniliyordu.

Netice olarak denilebilir ki, Osmanlı döneminde Türk toplumu,

1. Türk hukuk ve adliye sistemleri sâyesinde, gayr-ı müslimlerin fert olarak can ve mal emniyetlerini garanti altına almış; toplum olarak ortak hüviyetlerine ve kültür bütünlüklerine saygı göstererek tarihten silinip yok olmalarını önlemiştir.

2. Türklerin sosyal siyâset anlayışları ve vakıf sistemleri sâyesinde, hiçbir soy ve din ayırımı gözetmeksizin topluma sundukları sosyal hizmetlerden gayr-ı müslimler de en geniş mânâda yararlanmışlardır.

3. Bu hizmetlerin karşılığı, Jean-Paul Roux'nun ifâdesiyle "ihânet" olmuştur. Bu ihânetin arkasında ise, Avrupa bulunuyordu. Sözlerimi, Jean-Paul Roux'nun bu durumu izah eden cümleleriyle bitirmek istiyorum :

"Fransız ihtilâlinin milliyetçi ideolojisi, milletleri coşturdu. Yabancıların entrikaları, teşvikleri ve vaadleri bütün hristiyanları isyana, mükellefiyetlerden kurtulmak için adam öldürmeye sevketti. Gizli hileler içinde bulunan Avrupa, bundan mutkuluk duyuyordu. ...Romantik ekolün başarı kazandığı bu devirde, Avrupa dağlara çekilen Rum haydutlarını Praxitèle ve Socrates'in vârisleri olarak görüyordu. Ermenileri ise, sadece satranç tahtasında hareket ettirilecek piyonlar olarak değerlendirdiyordu. Ve onların soykırım terânelerini, ağlamalarını ve şaşırtıcı propagandalarını dinleme pahasına, kendilerini terketmekle işi bitirdi".

Bugünde satranç tahtası ve piyonlar aynı olmakla birlikte, oyuncuların sayısı artmıştır. Bu oyunları bozacak olan da Türk toplumunun millî şuuru ve gücü olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- (1) Michel Balivet, "Deux partisans de la fusion religieuse des Chrétiens et des musulmans au XVe siècle: le Turc Bedreddin de Samavna et le Grec Georges de Trebizonde", *Byzantina* (Selânik 1980, X), s. 362-400.
- (2) Jean-Paul Roux, *Histoire des Turcs*, Fayard, Paris 1984.
- (3) *Türk Tarihinde Ermeniler*, İzmir 1983.
- (4) Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf müessesesinin XVIII. asır Türk toplumundaki rolü", *Vakıflar Dergisi* (Ankara 1982, XIV), s. 1-27.
- (5) Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi* (Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından basılmaktadır).
- (6) "İbrahim bin Hüseyin Vakfiyesi", Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Harameyn* IV, s. 253.
- (7) "Şamdancıoğlu Govadis Vakfiyesi", Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *1255 Başlar*, s. 470.
- (8) "Halil Hamid Paşa Vakfiyesi", Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Küçük Ev, kaf Hâmis*, II, s. 614-615.